УДК 930.25

Т. М. Гонтар

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ ПОЛЬСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ ПРО ДЕПОРТАЦІЮ УКРАЇНЦІВ У 1944-1946 РР.

Розглянута специфіка документів, що відносяться до процесу депортації українців з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. До таких документів історики вже звертались, а частина їх у0же опублікована. Однак, дослідниками використовуються, як правило, лише документи архівів одного регіону, однієї країни, або матеріали центральних архівів. У даній статті вперше зроблений короткий огляд особливостей ширшого кола архівів – центральних і обласних в Україні, при чому розглянуті як матеріали архівів південних областей, так і західних, де адаптація переселенців мала істотні відмінності – соціальні, побутові, культурні. Щодо Польщі, то й тут є істотні відмінності в інформації, що міститься в документах державних центральних і воєводських архівів. Проаналізована специфіка фондування та особливості самих документів, що зберігаються в різних архівах. Деяка інформація в архівних матеріалах є суперечливою, однак для історика вона є джерелом для аналізу, а не простого відтворення.

Ключові слова: *депортація, архів, фонд, адаптація, переселення, історичне джерело.*

Рассмотрена специфика документов, относящихся к процессу депортации украинцев из Польши в УССР в 1944-1946 гг. К таким документам историки уже обращались, а часть их уже опубликована. Однако, исследователями используются, как правило, только документы архивов одного региона, одной страны или материалы центральных архивов. В данной статье впервые осуществлен краткий обзор особенностей более широкого круга архивов – центральных и областных в Украине, причем рассмотрены как материалы архивов южных областей, так и западных, где адаптация переселенцев имела существенные отличия – социальные, бытовые, культурные. Касательно Польши, то и здесь есть существенные различия в информации, содержащейся в документах государственных центральных и воеводских архивов. Проанализирована специфика фондирования и особенности самих документов, хранящихся в различных архивах. Некоторая информация в архивных материалах представляется противоречивой, однако для историка она является источником для анализа, а не простого воспроизведения.

Ключевые слова: *депортация, архив, фонд, адаптация, переселения, исторический источник.*

In this article the specific documents relating to the deportation process Ukrainian from Poland to the USSR in the 1944-1946 to such documents historians have sought, and some of them already published. However, the researchers used, usually only archive documents the same region, one country, or materials of the central archives. In this paper, first a brief overview of the features made more widely archives – central and regional in Ukraine, with archives of materials considered as the southern regions and western, where the adaptation of migrants had significant differences – social, domestic, cultural. For Poland, then here are significant differences in the information contained in documents the central government and provincial archives. The specificity and features of most funding documents stored in different archives. Some of the information in archival materials is controversial, but for the historian it is the source for analysis, rather than simple reproduction.

Key words*: deportation, Archive, fund, adaptation, migration, historical source.*

Проблема депортації українців з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. вже понад десятиліття залишається актуальною як у науковому, так і в політичному плані. Невипадковим є й підвищений інтерес до джерельної бази вивчення даної проблеми. Предметом дослідження в даній статті є документи українських та польських архівів, центральних і місцевих, де міститься інформація про депортацію українців у

1944-1946 рр. Ним зумовлена і мета – проаналізувати такі документи, виявити їх специфіку, співпадіння інформації та розбіжності в ній.

Потреби дослідження депортаційних процесів, тривалий час замовчуваних як в УРСР, так і в Польщі, зумовили публікації збірок документів, які спеціально присвячені даній проблемі. Такі публікації надають великі можливості для ознайомлення з джерелами широкого загалу. Не тільки дослідники, але й усі, хто цікавиться даною проблемою, мають змогу прочитати не просто виклад подій, але й відчути час, коли вони відбувались через мову документів, їх специфіку. Часто документи здатні викликати емоційне, живе сприйняття подій у значно більшій мірі, ніж аналітичний текст історика. Позитив публікації документів є безсумнівним, разом з тим варто зауважити, що такі підбірки базуються на певній селекції документів, акцентуючи увагу на одних та ігноруючи інші. Це і зрозуміло, адже упорядники публікацій також ставлять перед собою певну прагматичну мету, часто національно і політично забарвлену.

Публікації документів і спогадів депортованих, здійснені М. Сівіцьким [1] і Е. Місилом [2] сприяли увазі української та польської громадськості до проблеми депортації українців як акції насильницької, що стала трагедією народу. Вони активізували дослідницький інтерес до проблеми в обох країнах. У подальшому публікації документів в Україні акцентували увагу на відповідальності партійних і радянських органів у СРСР на організації насильницького переселення українців з їх етнічних земель до УРСР, на втратах українського населення, труднощах соціально-політичної адаптації та інших питаннях цієї трагічної сторінки в історії [3; 4; 5].

Книги, видані українським істориком В. Сергійчуком, містять як авторський текст, так і публікації документів. Їх загальний тон є викривально-звинувачувальним, автор акцентує увагу на тому, як різні сили – від НКВС і радянських уповноважених у справах переселень до польських органів влади і Війська Польського, а також і польські підпільні збройні формування, як то АК і WiN чинили насильство над українцями Закерзоння, змушуючи їх до переселення, в той час як лише УПА виступала оборонцем національних інтересів українців [6; 7]. В. Сергійчуком видана також і книга, присвячена Волинській трагедії, що також відображає як бачення подій автором, так і містить підбірку документів [8].

Дослідженню проблеми переселенських процесів сприяє також видання спогадів та свідчень очевидців – найчастіше сповнених трагізму, болю та образи. Такі збірки видані як у Польщі – про трагедію українського села Павлокоми, знищеного відділом АК [9], так і в Україні [10].

Видані збірки документів, безперечно є великим кроком до всебічного дослідження проблеми, однак вони не можуть замінити всього масиву архівних матеріалів з їх багатою, часто суперечливою інформацією, відображенням часу як за змістом, так і за формою. Сукупність матеріалів польських та українських архівів дають можливість прослідкувати процес депортації українців у 1944-1946 рр. з Польщі до УРСР – від спонукання до переселення до труднощів побутової та соціально-політичної адаптації на новому місці проживання.

Початки цього драматичного процесу доцільно вивчати за даними польських архівів. В опублікованих збірках у найбільшій мірі бачимо звертання до центральних архівів, і це закономірно, оскільки їх матеріали мають узагальнюючий характер. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN) містить фонд Головного Представника Уряду Республіки Польщі у справах евакуації українців з Польщі в Любліні (Głuwny Przedstawicel Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie (526), де документи 1944-1946 рр. стосуються організації процесу депортації.

Орган, назва якого стала назвою згаданого фонду, створений був 15 вересня 1944 р. згідно з між державною Угодою між польським Тимчасовим Революційним Комітетом і Урядом УРСР від 9 вересня 1944 р. про обмін населенням. Головний Представник у справах евакуації не здійснював реєстрації тих, хто зголосився на виїзд з Польщі, але в певних випадках він затверджував подані списки українців. До компетенції Головного Представника належала організація районних відділів у справах евакуації і нагляд за їх роботою. Отже, статистичні дані, списки тих, хто підлягав евакуації, та інша інформація щодо процесу переселення в цьому фонді міститься. На основі одержаних даних Представництво здійснювало статистичний аналіз. У цьому органі, крім Головного Представника, були ще два його заступники, а також два інспектори. Головному Представнику підлягали відділи: фінансово-бюджетний, особовий, статистичний і канцелярія.

У цьому фонді зберігаються звіти районних представників у справах евакуації (так тоді термінологією військового часу називали виселення), що діяли в повітах, про виселення українців з обжитих місць. В справах відображені статистичні дані – звітували, як правило, коли українського населення вже залишалось небагато. Так, справа 3 цього фонду містить статистичні дані, а в справах 4-15 знаходимо звіти районних представників по районах (в порядку номерів справ): Горлицькому, Грубешовському, Ярославському, району Ясло і Кросно, Красноставському, Ліско, Любачівському, Новосончському, Перемишльському, Сяноксько́му, Влодавському та із Замостя. В справах 18 і 19 міститься співставлення статистики по групах повітів за 1945 рік, а в справах 149-151 – за 1946 рік.

У справах знаходимо багато свідчень про перебіг виселення. Так, районний представник у Сяноку, відзначаючи негативне ставлення українського населення до переселення пропонував залучити до цього процесу Військо Польське [11, s. 20]. Він же говорить про те, що 52 % українського населення спираються на УПА і тому добровільно здійснити переселення складно. Районний представник у Новому Сончі пропонував для успішної евакуації налагодити роботу кухонь, котлів з гарячою водою, покращити становище людей, яких переселяють на станціях. А проведення евакуації в разовий спосіб є хаотичним, безплановим, веде до розголосу серед людей і до конфліктів з владою [11, s. 25]. У справі

397/28 міститься загальний аналіз евакуації на липень 1946 р. у вигляді таблиці, де зазначено, скільки українців проживало по повітах Польщі і скільки було евакуйовано [12, s. 1].

У згаданому фонді знаходимо цілісний масив інформації щодо переселення українців. Разом з тим інформація про депортацію міститься і в інших фондах AAN, зокрема у подібному фонді Головного Представника Уряду РП у справах евакуації білорусів і литовців (Zespul Głuwnego Przedstawicela Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności Bialoruskiej i Litewskiej z Polski w Białymstoku. Хронологічні рамки документів – 1944-1948 рр.).

Цінна для розуміння проблеми інформація зібрана у фонді Армії Крайової (Zesp. AK), де є документи про ставлення і дії підпільних польських угрупувань щодо українського населення, оцінку сил УПА тощо. Так само цінним є фонд Делегатури уряду Республіки Польщі (Zesp. Delegatura Rządu RP na Kraj).

Не менш красномовні, хоч і рідше використовувані українськими дослідниками матеріали, що зберігаються в архівах воєводств. Одним з таких є Державний Архів у Жешові (Archiwum Państwowy w Rzeszowie), де у фонді Воєводського управління (Urząd Wojewòdski w Rzeszowie) зберігаються звіти воєводи. В них розповідається про становище в краї, фіксуються випадки убивств і грабунків. Так, у звіті воєводи за березень 1945 р. наводиться статистика жертв міжнаціональних зіткнень. За місяць у воєводстві сталося убивств – 658, з них українців – 413, поляків – 172, у тому числі 21 міліціянт і 46 солдатів Війська Польського. Особливо багато жертв фіксувалося у Любачівському та Ліському повітах [13, s. 70–71]. Тут же оповідається і про атаки УПА на тих поляків, що селилися в хатах, залишених переселеними українцями.

У звіті Жешівського воєводи за листопад-грудень 1945 р. містяться статистичні дані про число переселених родин українців та членів їх сімей по кожному з повітів. З наведеної у звіті таблиці видно, що на кінець 1945 р. було виселено з воєводства 44 934 родини, 181 398 українців. Загинуло 483 українці [13, s. 235]. Окрім того, воєвода надсилав повідомлення до Міністерства адміністрації політичної, в одному з яких – за січень 1946 р. повідомляв, що у воєводстві переселено 51 % тих, хто підпадає під вимоги Угоди про обмін населенням [14, s. 16]. Далі воєвода подав характеристику національної ситуації в кожному з повітів, аналізуючи настрої українського населення, дії УПА та ступінь їх підтримки. Відзначено також, що в Горлицький повіт повернулись лемки, раніше переселені до УРСР. За характеристикою воєводи вони складали «*дуже жвавий і грізний елемент*» [13, s. 64].

Подібних документів також немало в архіві у Перемишлі (Archiwum Państwowy w Przemyślu). Серед найбільш цікавих фондів – фонди управління Міліції Обивательської, зокрема, в Ярославі (Zesp. PUR PO w Jaroslawiu). Тут знаходимо детальну інформацію про виселення українців, приїзд на їх господарства поляків зі сходу, дії УПА, статистичні дані за окремими гмінами. У серпні 1946 р. переселення в цілому завершилось. На цей час в Ярославському повіті нараховувалось 650 родин репатріантів-поляків, майно яких було спалене в процесів відплатних дій УПА. 30 серпня 1946 р. комісія у справах евакуації виїхала і подальше виселення українців припинилось [14, s. 48–51].

Подібна інформація міститься також у документах фонду PUR PO w Jaroslawiu. Delegatura w Lubaczowie в архіві у Перемишлі.

У згаданих воєводських архівах дослідник знаходить відображення в документах різних сторін депортації українців – і насильницькі дії, що спонукали до переселення, і труднощі з транспортом. Разом з тим видно, що не менш драматичним був і приїзд поляків – їх чекали спалення садиб і напади загонів УПА.

Специфікою українських державних архівів є формування в них фондів радянських і партійних органів, оскільки в радянські часи партійні архіви КПРС існували окремо від радянських і мали інше підпорядкування. Як і в польських архівах, значна частина інформації представлена у формі звітів, розпоряджень, інструкцій. Зі специфікою фондів центральних архівів дослідники знайомі. У Центральному Державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ) фонд 1 – Центральний Комітет Компартії України, опис 23 (Особливий сектор – секретна частина) містить протоколи засідань, стенограми, доповідні записки, листи на ім'я Сталіна та ін. документи, де є інформація про переселених з Польщі українців. Є й документи про події депортації. Так, у цьому фонді є телеграма від Районного Уповноваженого в Любачові Пелинай: «*В районі все спокійно, прибулий гарнізон НКВС наводить порядок*» [15, арк. 29]. Дата цього документу – 26 квітня 1945 р. – час, коли після посівної депортація пожвавилась силовими структурами. В іншому документі секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко повідомляв Наркому внутрішніх справ Л. Берії про те, як погіршилась ситуація, коли замість двох рот військ НКВС, направлених для охорони Головного і районного уповноважених у справах переселення була направлена одна рота – 60 бійців, у результаті чого окремі районні уповноважені залишились без охорони. Берія дав розпорядження Рясному і той виділив додатково 50 чоловік охорони [15, арк. 306].

Є також немало інформації про подання заяв на переселення, вивезення майна та худоби родинами переселенців. Різноманітна інформація – від Наказу Наркома сполучень про перевезення переселенців до інструкцій щодо розміщень прибулих доповнює картину організації цього масштабного і трагічного процесу – депортації. Вівся облік прибулих в області України.

У тому ж фонді 1 в описі 30 – особливий сектор – загальна частина зберігаються довідки у справах переселень, копія Угоди між урядом УРСР і ПКНВ про обмін населенням, звіти, інформації, переписка. Все це містить інформацію політичного вирішення переселення українців та їх розташування в різних областях України.

Центральний Державний архів Вищих об'єднань влади України (далі – ЦДАВОВУ) має на збереженні цілий ряд цікавих для дослідження даної проблеми

фондів. Так, фонд 4626 – Управління при Раді Народних Комісарів УРСР у справах евакуації і розселення українського і польського населення (в описі фонду є детальна інформація про створення цього органу і трансформації його назв та підпорядкування) містить цілий ряд довідок, які деталізують процес соціально-політичної та побутової адаптації переселенців. У Довідці про виконання Угоди від 9 вересня 1944 р., крім описової інформації, є багато статистичних матеріалів узагальнюючого характеру. Поданий у вигляді таблиці план розселення прибулих українців по областях хід його виконання на 1 вересня 1945 р. у вигляді таблиці [16, арк. 9–12].

Однак, яскраві й емоційно забарвлені деталі переселенських процесів містяться здебільшого в документах обласних архівів. Частина переселенців попадала в східні і південні області, дехто до цього навіть прагнув, оскільки життя далі від фронту змучених переслідуваннями українцям здавалось більш безпечним. Як склалась їх доля – добре видно з документів Державного архіву Дніпропетровської області. В ньому фонд 19 – фонд Дніпропетровського обкому партії містить багато справ обстеження побутових умов переселенців. Подана інформація про передачу переселенцям одягу, продуктів і товарів широкого вжитку є явно завищеною, але навіть і при цьому – недостатньою. Ось, наприклад, секретар обкому П. Найдьонов звітував Голові РНК М. Хрущову, що в області розміщено 2 135 чоловік, їм видано 440 кг цукру, мила – 2 194 шматки [17, арк. 73].

Довідки фіксують нужденне становище переселенців, а головне – бажання вести власне господарство, а не працювати в колгоспі, хоча більшість врешті пішла туди на роботу. В ряді випадків спостерігалось недоброзичливе ставлення до переселенців. Їх називали поляками, не допомагали в господарському облаштуванні, навіть коли була така можливість. Тому прагнення виїхати в Західну Україну з 5 020 сімей виявили 4 235 [18, арк. 31].

Подібна інформація і в справах Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО). В фонді 102 – Запорізький обком Компартії України – ті ж інформації і листи. В цій області багатьох переселенців селили в колишніх німецьких колоніях. Однак, їх майно вже було розкрадене, будинки потребували ремонту. Розрахунки за здане у Польщі майно проводились не у повному обсязі. В результаті – все те ж самовільне переселення в західні області. На 20 грудня 1945 р. в область прибуло 8 577 сімей, вибуло – 1 250 [19, арк. 27].

Перелік господарських труднощів, а часто й знущань з переселенців, вражає. Разом з тим деякі голови колгоспів, віддаючи належне працелюбності прибулих, відзначали, що урожай 1946 року зібрали саме вони [20, арк. 15].

Хоча переселенці і прагнули опинитись там, де ще були можливості приватного господарювання, однак, як свідчать документи архіву Львівської області, і тут їх життя не було раєм. Дуже великі скупчення переселених на залізничних станціях, звідки їх місяцями не доправляли до місця проживання, призводили до хвороб, смертей. Довідка по Олеському району свідчить, що 114 родин, привезених сюди з усім рухомим майном, розбрелись по району. Траплялись випадки поранення та убивства прибулих [21, арк. 7 зв.].

Приватне господарювання також було перерване колективізацією. З'являються повідомлення про масовий вступ переселенців до колгоспів під тиском різного характеру. Ось одне з повідомлень 1946 р.: «*В селі Русалів Краснянського району працює 5 агітаторів. Там всі переселенські господарства подали заяви про вступ у колгосп*» [22, арк. 18].

Матеріали Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО), що відносяться до переселенських процесів зберігаються великим масивом у двох фондах – ф. 1 – Тернопільський обком Компартії України і ф. Р1833 – Виконком Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих. В ряді випадків документи цих фондів є тотожними – довідки і розпорядження попадали як в обком, так і в облвиконком. У Тернопільській області керівники у звітах доповідали про досить значну допомогу переселенцям, однак, часто вона залишалась лише на папері. Оскільки переселенців тут було особливо багато, то й називались немалі по тих часах об'єми розподілених товарів широкого вжитку: солі – 81 т, сірників – 75 ящиків, мила господарського – 11 т, туалетного – 27 тис. шт., гасу – 75 т. [23, арк. 104]. Однак, ця інформація потребує критичного співставлення зі спогадами переселенців – вони й досі живуть на території області і майже ніхто не може пригадати такої допомоги.

Історик вивчає минулу дійсність – власне те, чого реально вже немає. Доторкнутись до минулого історик може лише через ті джерела, що породжені минулим і несуть про нього інформацію. Самі по собі джерела нічого не підтверджують і не спростовують, вони є матеріалом для аналізу історика. Розуміючи, що ряд документів створювався партійними і радянськими працівниками, що відповідали за господарське облаштування переселенців, можемо критично поставитись до їх змісту. В інших випадках інформацію писали перевіряючі, метою яких було виявлення недоліків, і їм прикрашати дійсність не було потреби. Втім, у даному випадку, в огляді джерел ряду архівів, що відносяться до процесів депортації українців з Польщі до УРСР, є великі можливості взаємного співставлення документів, як і співставлення їх інформації зі свідченням тих, хто й досі пам'ятає ці трагічні події як сторінки свого життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – T. 3. – Warshawa, 1994. − 378 s.
2. Repatriacja czy deportacja. – T. 1. Dokumenty 1944-1945 / pod red. E. Misiły. – Warszawa, 1996. – 333 s.

3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1. – Львів, 1996. – 761 с.
4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 2. 1946-1947 рр. – Львів, 1998. – 540 с.
5. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 3. Спогади. – Львів, 2002. – 418 с.
6. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль : Вид-во «Тернопіль», 1997. – 440 с.
7. Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939-1947. – Київ, 2004. – 840 с.
8. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. – 576 с.
9. Даровано життя, щоб правду розказати / [за ред. М. Паньків і Є. Місила]. – Warszawa, 2006. – 424 с.
10. Свинко Й., Лановик Б. Межовий край у вогні. Польсько-українські взаємини у 1944-1947 рр. – Тернопіль, 2004. – 340 с.
11. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN). – Zesp. Głuwny Przedstawicel Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski w Lublinie(526). – Sign. 22.
12. AAN. – Zesp. Głuwny Przedstawicel Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski w Lublinie(526). – Sign. 397/28.
13. Archiwum Państwowy w Rzeszowie. – Zesp. Urząnd Wojewòdski w Rzeszowie. – Sign. 64.
14. Archiwum Państwowy w Przemyślu. – Zesp. PUR PO w Jaroslawiu. – Sign. 17.
15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1468.
16. ЦДАВОВУ, ф. 4626, оп. 1, спр. 9.
17. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДнО), ф. 19, оп. 4, спр. 184.
18. ДАДнО, ф. 19, оп. 4, спр. 268.
19. ДАЗО, ф. 102, оп. 2, спр. 1163.
20. ДАЗО, ф. 102, оп. 1, спр. 1168.
21. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р221, оп. 2, спр. 208.
22. ДАЛО, ф. Р221, оп. 2, спр. 25.
23. ДАТО, ф. Р1833, оп. 4, спр. 67.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© Т. М. Гонтар, 2011

Стаття надійшла до редколегії 24.03.2011